

UNA VISIÓ GEOGRÀFICA DE LES TERRES DE PONENT A TRAVÉS DE LA TOPONÍMIA

JOAN TORT I DONADA

PRELIMINAR

El propòsit essencial de la nostra intervenció és donar una visió de síntesi de la geografia de les terres de Ponent, prenent els noms de lloc com a fil conductor. Una visió que serà necessàriament personal, atès que es fonamenta en una selecció de noms i d'imatges que ens han semblat representatius, sobretot de cara a posar en relleu la diversitat territorial de l'àmbit proposat.¹ En qualsevol cas, hem d'assenyalar que el nostre marc de referència és allò que tradicionalment s'ha conegut com a *occident català*, és a dir, la part del país que el cronista Muntaner va identificar genèricament com la «terra ferma», i que a les darreres dècades ha estat conegut de forma progressiva com les terres de Ponent. Val a dir que, des del punt de vista geogràfic, és un àmbit que s'identifica molt sovint amb el nom de «regió de Lleida», atès que té aquesta ciutat com a capital regional, o sigui, punt de referència central.

També cal puntualitzar que és un àmbit que, en sentit fisiogràfic, coincideix d'una forma bastant aproximada amb la conca del riu Segre, inclosos tots els seus afluents. Tan sols alguns sectors de la perifèria de la conca han fluctuat, històricament, al nivell del «comportament regional»: sobretot, la capçalera del Segre (Cerdanya) i el sector oriental del Solsonès (comarca partionera a nivell

1. A la versió original, aquest text era presentat amb una fotografia per a cadascun dels trenta-cinc topònims amb què fonamentàvem la nostra «visió geogràfica de les terres de Ponent». Atès que en la versió impresa figura només el text escrit, hem procurat, en referir-nos a aquests topònims, fer un cert èmfasi en els aspectes descriptius.

hidrogràfic); per contra, l'Aran, tot i ser un territori que mira a l'Atlàntic, ha tingut també Lleida com a punt de referència regional. En un sentit similar, incloem dins la regió ponentina el sector més baix de la vall del Cinca (rodalia de Fraga), atesos els vincles funcionals d'aquestes terres amb la capital.

A PROPÒSIT DE LA RELACIÓ ENTRE TOPONÍMIA I GEOGRAFIA

Partim de la base que la geografia pot proporcionar una perspectiva útil en la interpretació del «contingut semàntic» del territori. Una perspectiva que nosaltres situaríem a mig camí entre l'*etimologia* i l'*etiologia* del topònim; entenent *etimologia* com l'arrel remota del nom i *etiologia* com l'estudi de les causes a les quals respon el naixement d'un nom determinat. Citarem a Coromines: «Sovint l'aspecte del lloc ens guiarà vers el significat».² En definitiva: no es tracta tan sols de considerar el territori com un «simple context» dels topònims, sinó d'observar la fesomia i les seves característiques amb la màxima atenció, a fi d'interpretar el sentit originari dels noms amb tota la rectitud possible.

En una recerca recent, centrada en la toponímia del Baix Camp,³ hem desenvolupat amb una certa amplitud les consideracions anteriors, i les hem elaborat en forma de principi. Parlem, concretament, del *principi de significativitat territorial*, i amb la seva formulació proposem un criteri metodològic per a posar en relació «noms» i «significats territorials». El seu enunciat, resumidament, és el següent: «En condicions homogènies d'espai i de temps, els noms de lloc d'un determinat territori tendeixen a reflectir les condicions geogràfiques més significatives d'aquest territori». A manera d'exemple, i sense deixar l'àmbit del Baix Camp, el principi de significativitat territorial ens permet assenyalar que no és per casualitat que l'etimologia de Reus apunti a «cruïlla de camins», ja que, des del punt de vista geogràfic, el paper de Reus com a ciutat s'explica, en bona part, per la seva ubicació central respecte a la xarxa de camins (històrics i actuals) del sud de Catalunya.

Ens trobem, en qualsevol cas, davant un principi no «exclusiu», ja que concorre amb altres principis i esquemes explicatius, i que pot ser útil al lingüista per a confirmar hipòtesis etimològiques o per a proposar-ne de noves.

2. Coromines: *ETC*, I, pàg. 18.

3. Joan Tort: *Els noms de lloc i el territori. Una interpretació geogràfica de la toponímia del Baix Camp (Tarragona)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1999.

ELS TOPÒNIMS CONSIDERATS. NOTES BÀSIQUES

Hem treballat sobre un total de trenta-cinc topònims, que hem representat al mapa adjunt. Als efectes de l'anàlisi, els hem estructurat temàticament, d'acord amb l'àmbit de significació al qual fan referència: a) *noms relatius al poblament*, b) *noms relacionats, directament o indirectament, amb la hidrografia*, i c) *noms al·lusius a la topografia o a grans unitats orogràfiques o paisagístiques*. Cada topònim és objecte d'una consideració específica, i hem fet un èmfasi particular en els aspectes descriptius, atès que el text, en la versió inicial, anava acompanyat d'imatges i permetia una aproximació més sintètica.

Noms relatius al poblament

SARROQUETA (terme municipal del Pont de Suert, l'Alta Ribagorça). Petit nucli situat al marge esquerre de la Noguera Ribagorçana, sota un estrat de roca disposat verticalment. En aquest sentit, la singular fesomia física del poble fa pensar que el sentit originari del topònim (derivat d'IPSA ROCA)⁴ és ben transparent. Quant a la forma diminutiva, cal tenir present la proximitat de Sarroqueta a Sarroca (de Bellera), poble situat uns 15 km al SE del primer, i força més important (tant en sentit demogràfic com a nivell històric).

SAPEIRA (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Nucli de població i cap de l'antic municipi del mateix nom, emplaçat a la carena d'un serrat rocós d'uns 6 quilòmetres de longitud i orientat d'est a oest, des de la roca de Turmeda fins a la Noguera Ribagorçana. Com en el cas de Sarroqueta, la particular ubicació del poble permet interpretar que el topònim fa referència al substrat de roca viva («IPSA PETRA»)⁵ sobre el qual està assentat.

GURP (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Nucli de població i cap de l'antic municipi del mateix nom, ubicat a la base d'un conjunt de cingles força verticals situats al vessant oriental de les muntanyes de Lleràs (divisió hidrogràfica entre la Noguera Pallaresa i la Noguera Ribagorçana). Aquests

4. Hem deduït l'etimologia per analogia dels nombrosos casos paral·lels que cita Coromines a l'article *roca*, *OnoCat*, VI, pàgs. 410-414.

5. Coromines: *OnoCat*, VII, pàg. 159.

cingles, que donen a l'entorn del poble una escenografia molt muntanyenca, estan formats per conglomerats i calcàries i en alguns sectors prenen una coloració entre ocre i vermellosa. A criteri nostre, des de la perspectiva de la «significativitat territorial» hi ha prou base com per considerar fonamentats els arguments etimològics de Coromines, que vincula el topònim al basc GORRI i l'interpreta, aproximadament, com «sota el tossal vermellós».⁶

LA BASTIDA DE BELLERA (terme municipal de Sarroca de Bellera, el Pallars Jussà). Antic nucli, avui deshabitat i en ruïnes, situat a mig vessant de muntanya, en una de les valletes laterals de la conca del Flamicell. Tot i la descaracterització del poble, després de dècades d'abandó, encara és possible observar, a la seva estructura de conjunt, una disposició pròpia d'un «nucli tancat», d'arrel probablement defensiva. El cas és que, en relació amb el terme *bastida*, aplicat a un nucli de població, els tractadistes coincideixen a parlar d'una construcció relacionada amb la defensa del lloc.⁷

COLL DE NARGÓ (l'Alt Urgell). Com hem fet en el topònim anterior (la Bastida de Bellera), centrarem l'atenció en el primer mot del topònim; és a dir, la paraula *coll*, que té un significat específicament geogràfic. Coromines, al *DECat*, explica els dos sentits bàsics que té el terme: «pas elevat entre muntanyes més altes» (del llatí (COLLUM) o bé «pujol o turó baix» (del llatí COLLIS).⁸ A criteri nostre, l'escàs coneixement que hi ha d'aquesta darrera accepció permet entendre el desconcert que en ocasions el nom de Coll de Nargó ha suscitat a l'observador; el cert és que el poble, en estar situat arran mateix del Segre i prop d'un dels congostos més destacables d'aquest riu, no dóna precisament la sensació d'estar «en un pas elevat entre muntanyes». Per part nostra, considerem que un reconeixement detallat de la geografia urbana del poble dóna una possible explicació al cas. Perquè, sobre el terreny mateix, és fàcilment perceptible que la part més antiga del nucli se situa sobre un petit turó —tanmateix, força prominent— que es dreça sobre la riba dreta del Segre. Això ens permet argumentar la possibilitat que estem davant la segona accepció de *coll*. A favor d'aquesta interpretació hi hauria, també, una circumstància afegida: l'ús del genèric *coll*, amb aquest mateix sentit, dins els dominis prepirinencs (per exemple,

6. Coromines: *OnoCat*, IV, pàgs. 413-414.

7. Vegeu, al respecte, Coromines: *DECat*, I, pàg. 721; *OnoCat*, II, pàg. 376 i Alcover-Moll, *DCVB*, II, pàg. 355-356.

8. Coromines: *DECat*, II, pàg. 821-827.

no gaire lluny de Coll de Nargó hem localitzat el *coll de Serreïnes*, aplicat a una muntanya situada al sud-oest de la serra del Cadí.⁹

EL PONT DE SUERT (l'Alta Ribagorça). La Noguera Ribagorçana és, en dues terceres parts del seu recorregut, un curs fluvial extraordinàriament fragmentat. No és estrany, en aquest context, que els indrets on era possible construir-hi *ponts* tinguessin un gran valor estratègic. Al llarg de la història, la població del Pont de Suert apareix com un dels exemples més evidents en aquest sentit: el nom del nucli originari, Suert, prové segons Coromines del basc *zubiri*, que es pot interpretar com «el poble del pont».¹⁰ El cas és que, amb els segles, es perd la noció del significat del topònim però persisteix la funció estratègica del lloc, fins al punt de formar-se, sobre la base de l'anterior, un topònim nou; un topònim que inclou, un cop més, el mot «pont»: el Pont de Suert. Tot plegat, des del punt de vista de la geografia, no és gens estrany: estem parlant d'una població situada al mateix cor de l'Alta Ribagorça, prop de la confluència de quatre cursos fluvials significatius (Valira de Castanesa, Noguera de Tor, riu de Viu i Noguera Ribagorçana). I arran mateix, també, d'una frontera històrica persistent: els antics comtats de Pallars i de Ribagorça —que vol dir, en temps més moderns, la frontera entre Catalunya i Aragó.

EL PONT D'ORRIT (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Vint quilòmetres al sud del Pont de Suert, seguint la Noguera Ribagorçana, hi ha un cas paral·lel al d'aquesta darrera població: el petit veïnat del Pont d'Orrit, arran de riu, al costat d'un pont d'origen medieval. I amb el poble antic, deshabitat, dalt d'un turó. Aquest poble antic, Orrit, repetidament esmentat a la documentació medieval, tingué, segons Coromines, una gran significació històrica. El seu nom, segons aquest autor, és també d'origen basc i al·lusiu a la idea d'«indret llunyà».¹¹

EL PONT DE MONTANYANA (la Baixa Ribagorça). Nucli situat uns vint quilòmetres aigües avall del Pont d'Orrit, i que completa la trilogia de nuclis amb noms formats sobre l'arrel «pont» de la vall de la Noguera Ribagorçana.

9. Caldria, consegüentment, desplaçar cap al nord el límit septentrional de l'ú del terme *coll* (com a «pujol o turó baix»), que Coromines situa a la serra de Rubió, al nord de la Conca d'Òdena (*DECat*, II, pàg. 825).

10. Coromines: *ETC*, I, pàg. 204.

11. Coromines: *ETC*, I, pàg. 209.

Aquí, el nucli originari (Montanyana, nom de probable formació antroponímica) és a la vora dreta del riu, en un replec de la vall, uns tres quilòmetres a l'oest. Com en els dos casos anteriors, ens trobem davant un topònim que explicita una funció específica del lloc («pont») i que il·lustra sobre les dificultats de comunicació inherents, al llarg de la història, a aquest curs fluvial.

ALFARRÀS (el Segrià). Poble de la vall baixa de la Noguera Ribagorçana, a la zona regada del Segrià, al límit septentrional del territori conegut com el Pla de Lleida. El seu terme és travessat per nombrosos canals i sèquies, entre els quals cal destacar el canal de Pinyana, d'antiguitat secular, que ha permès el desenvolupament d'una horta molt ufana i productiva, i dedicada al fruíter. El caràcter immemorial dels regs i de l'horta, i la significació territorial de l'activitat agrària són, doncs, motius que abonen, des de la perspectiva de la geografia, la versemblança de l'etimologia que Coromines ha proposat per a Alfarràs: «el lloc de la collita valuosa», d'acord amb l'arrel aràbiga *ḥrṣ*.¹²

Noms relacionats directament o indirectament amb la hidrografia

SEGRE. Veritable «espina dorsal» de les terres de Ponent, el riu Segre té una significació geogràfica molt rellevant al nivell del conjunt de les terres catalanes. En un sentit quantitatiu, d'una banda, perquè els seus gairebé 300 quilòmetres el converteixen en el riu més llarg de Catalunya. I en sentit qualitatiu, d'altra part, perquè ressegueix àmbits paisatgísticament molt contrastats, des de l'alta muntanya pirinenca fins als ambients semiàrids, gairebé esteparis, del seu trajecte final. Per tot això, atesa la gran pluralitat de «significats territorials» que té el conjunt del seu recorregut, ens ha semblat oportú considerar cinc llocs concrets relacionats amb el riu: el Pla de la Seu, el Forat d'Organyà, Mequinensa, el Tossal i el Pla de Llenguadoc.

PLA DE LA SEU (D'URGELL). Primer eixamplament important de la vall del Segre, un cop el riu ha deixat enrere la Cerdanya. El Pla de la Seu és un punt clau de la geografia pirinenca, en la mesura que és punt de confluència de rius (Segre i Valira) i de camins seculars: Pallars, Andorra, Cerdanya, Berguedà, Solsonès, terres baixes del Segre. En aquest marc concret, no ha d'estranyar que

12. Coromines: *OnoCat*, II, pàg. 125.

durant els segles medievals sorgissin aquí un comtat i un bisbat potents, i que el seu centre natural fos la ciutat de la Seu, situada al bell mig del pla. En qualsevol cas, la importància de l'antic comtat és palesa en el fet d'haver estès el topònim *Urgell*—inicialment circumscrit a l'àmbit pirinenc, i referit a un «lloc d'aigua abundosa»¹³ per un sector molt extens d'allò que avui anomenem les Terres de Ponent.¹⁴

FORAT D'ORGANYÀ. El genèric *forat* és un terme geogràfic d'abast local equivalent a «congost», força estès per les terres prepirinènques, sobretot les occidentals. El Forat d'Organyà és, dins el curs del Segre, un dels més importants. Des del punt de vista geogràfic, particularment, és representatiu d'un tipus de paisatge força habitual a les terres més muntanyenques del Segre: l'alternança, dins una mateixa vall fluvial, de sectors molt estrets i acongostats i de breus eixamplaments que han permès l'assentament de petits nuclis (Organyà, Coll de Nargó, Oliana).

MEQUINENSA. Esmentem aquest topònim no pas per una raó etimològica,¹⁵ sinó pel fet d'evocar un àmbit paisagístic prou diferenciat dins les terres de Ponent. De Lleida cap al sud, el Segre discorre a través dels sediments que conformen la part més baixa de la depressió de l'Ebre. Són terres planeres i molt allunyades del mar, de manera que el clima hi és marcadament continental. Uns i altres confereixen al paisatge un caire d'aridesa, desconegut a la resta de la geografia catalana. El tram comprès entre la Granja d'Escarp i Mequinensa és, probablement, de tota la vall del Segre, el sector on és més evident aquest singular tipus paisagístic, que té una continuïtat remarcable vers l'interior d'Aragó.

EL TOSSAL. Un altre indret molt significatiu de la vall del Segre, sobretot pel que fa al seu sector mitjà, és l'indret del Tossal, uns quatre quilòmetres a l'oest de la vila de Ponts. Aquí hi té inici l'obra hidràulica més rellevant de tota la vall, i la que ha tingut una transcendència socioeconòmica més gran. Fem referència al canal d'Urgell, que a partir del 1860 va permetre la conversió al

13. Coromines: *ETC*, I, pàg. 89.

14. Només cal veure, com a exemples d'un gran abast territorial, els noms actuals de tres comarques: l'Alt Urgell, l'Urgell, el Pla d'Urgell; i denominacions que han tingut un cert arrelament, com ara el Baix Urgell o l'Urgell Mitjà.

15. D'acord amb les dades de Coromines, sembla probable que el nom de Mequinensa sigui de filiació bereber, i que tingui un origen antroponímic (*ETC*, II: 106-107).

regadiu d'una bona part dels secans que conformen el sector central de la conca hidrogràfica del Segre. Una obra que, en qualsevol cas, ha esdevingut un referent simbòlic de les terres de l'occident de Catalunya. Sobretot, perquè va fer possible allò que s'ha conegut com «el miracle de l'aigua», la transformació d'unes terres eixutes i de rendiments magres en un verger inacabable. Dit d'una altra manera: en la plana agrícola més important del Principat.

PLA DE LLENGUAEIXUTA. La plana regada pel canal (o canals) d'Urgell té el contrapunt, a ponent de Balaguer, d'una zona igualment planera però que de moment no s'ha pogut beneficiar de l'aigua de reg amb caràcter extensiu. A grans trets, es tracta de les terres compreses entre el Segre i el curs final de la Noguera Ribagorçana. El seu caràcter secaner queda reflectit en el nom transcrit, que correspon a una de les partides de terra en què es divideix aquell extens domini. Un nom que, per si mateix, ja suggereix un determinat tipus de paisatge. Cal dir, en qualsevol cas, que l'ampliació del regadiu que hi ha prevista a la zona (a través, sobretot, del canal Algerri-Balaguer) permetrà, amb els anys, la transformació progressiva de l'esquema agronòmic actual.

NOGUERA PALLARESA. Els dos afluents principals del Segre, Noguera Pallaresa i Noguera Ribagorçana, tenen dos aspectes toponímics en comú: tots dos són formats sobre el topònim «noguera» (nom que, segons Coromines, prové del llatí NAUCARIA i que significa aproximadament «riu pel qual baixen raïns»),¹⁶ i tots dos reben el nom del respectiu domini històric que travessen: el comtat de Pallars, en el primer cas, i el de Ribagorça en el segon. Val a dir, en el cas de la Noguera Pallaresa, que la seva conca es correspon d'una forma prou aproximada amb allò que havia estat, fins a l'inici del segle XI, la demarcació històrica de Pallars (després dividida, per raons hereditàries, entre un Pallars Sobirà i un Pallars Jussà); així mateix, l'activitat raiera fou especialment intensa en aquest riu, i perdurà fins a la construcció dels embassaments i de les carreteres, a la primeria del segle XX.

NOGUERA RIBAGORÇANA. Riu d'una conca extensa, gairebé equiparable a la de la Noguera Pallaresa, i que travessa les terres de l'antic comtat de Ribagorça; tot i això, a diferència del que succeïa a la conca de la Pallaresa, la de la Ribagorçana només es correspon amb una part de l'antic comtat (la més

16. Coromines: *OnoCat*, V, pàgs. 468-470.

oriental, ja que la resta de la Ribagorça s'estén per terres de l'Éssera i del Cinca). En qualsevol cas, cal notar que el nom Ribagorça (documentat *Ripacurtia* a l'Edat Mitjana) fa referència, geogràficament, a un territori molt fragmentat i amb una gran profusió de valletes i petites conques subsidiàries. Des del punt de vista territorial, doncs, són prou versemblants les dues interpretacions etimològiques que s'han fet del nom: país de «ribes curtes» i país de «ribes tallades».¹⁷

RIBERA SALADA. Afluent del Segre, en el seu sector mitjà; territorialment, és un dels més significatius de la banda esquerra. La seva conca s'estén pels dominis occidentals del Solsonès, i juga un paper important com a territori de transició: en sentit físic, per la connexió que representa entre els Prepirineus i la Depressió Central; en sentit humà, perquè fa possible l'enllaç entre l'alta vall del Segre i la conca del Llobregat (trajecte Organyà-Cambrils-Solsona-Manresa, d'una importància històrica notable). El topònim, d'altra banda, reflecteix un fet geogràfic que també ha estat significatiu: l'existència, a la seva capçalera, d'unes fonts d'aigua salada que en determinades èpoques històriques han estat objecte d'exploració (el Salí de Cambrils).

RIALB. Es tracta d'un afluent del Segre que gairebé es pot considerar com a simètric de l'anterior: neix als Prepirineus (massís de Boumort), té una longitud similar i discorre per un territori també intermedi (entre els dominis dels Prepirineus i els de la Depressió Central). Desemboca al Segre aigües avall de l'indret on ho fa la Ribera Salada, però per la banda dreta. El seu nom, a semblança del d'aquest altre curs fluvial, té una naturalesa que podríem qualificar de «descriptiva»: documentat *Rialbo*,¹⁸ al·ludeix previsiblement al caràcter blanquinós de la seva llera, que testimonia l'abundor, en determinats indrets, de calç (cal tenir present que la roca calcària és predominant en gran part de la conca: Boumort, serra d'Aubenç, serra de Sant Marc, etc.).

SIÓ. Nom d'un dels afluents «secundaris» del Segre; és a dir, d'un dels petits rius que neixen a l'Altiplà Central i que, a pesar del seu cabal escàs, tenen una significació geomorfològica, paisatgística i humana remarcable: de nord a sud podem parlar, a més del Sió, del Llobregós, l'Ondara, el Corb i el Set. En el

17. Coromines: *OnoCat*, VI, pàgs. 385-386.

18. Coromines: *OnoCat*, VI, pàg. 354.

cas del Sió, ens trobem amb un nom d'etimologia obscura (probable derivat, segons Coromines, del mot preromà KEIA, que equivaldria a «fondal», «solc», «ribera estreta»¹⁹). Tanmateix, trobem que aquests significats hipotètics són perfectament aplicables a la realitat geogràfica actual del riu: malgrat la seva escassa rellevància hidrogràfica, dibuixa un solc ben marcat, que atorga una fesomia característica a aquesta part de la Depressió Central (que, fins i tot, és coneguda amb un nom individualitzat: la Ribera del Sió, d'abast subcomarcal).

SET. És un dels afluents del Segre als quals ens acabem de referir. En aquest cas, la individualitat paisatgística de la vall prové del fet de posar en contacte les terres més altes i boscoses de les Garrigues amb les terres més baixes i més àrides de la Depressió Central (el territori que sovint s'ha identificat com a Baix Segre). Tot i que hom ha volgut veure en el nom *Set*, tradicionalment, una relació directa amb el caràcter eixut del país que travessa, la investigació etimològica ha posat en relleu que estem davant un nom d'origen antroponímic (*Riu de Set*), l'origen del qual es remunta a la dominació àrab.²⁰

Noms al·lusius a la topografia o a grans unitats orogràfiques o paisagístiques

ARAN. Per bé que en domini occità, les terres araneses han mantingut al llarg del segle uns vincles històrics persistents amb Catalunya. Modernament, les comunicacions intrapirinenques han facilitat la relació de la vall amb les terres de Ponent —i particularment amb Lleida, indiscutible capital regional. Per això, podem considerar el topònim Aran com un dels noms territorialment més rellevants dins l'occident català. La seva etimologia, d'altra banda (del terme basc *aran*, que equival a «vall»²¹) permet reforçar la consideració anterior. Sobretot perquè, en el context dels Pirineus axials, la Vall d'Aran ocupa una posició veritablement «cèntrica»: equidistant de la Mediterrània i l'Atlàntic, i als peus del massís de la Maladeta, la muntanya de més envergadura de tota la serralada. Hi ha prou motius, doncs, des del punt de vista geogràfic, per afirmar que, dins el sector central dels Pirineus, i particularment en el vessant nord, l'Aran és la *vall* per excel·lència.

19. Coromines: *OnoCat*, VII, pàg. 136.

20. Coromines: *OnoCat*, VII, pàgs. 126-127.

21. Coromines: *ETC*, I, pàg. 125.

MALADETA. Massís culminant de la serralada pirinenca, la Maladeta és també una muntanya destacable per la importància que hi ha tingut —i que encara hi té— l'empremta glaciària. Pròpiament, les geleres que hi ha al seu vessant nord es compten entre les més importants dels Pirineus. La preeminència del glaç, de fet, té a veure directament amb el nom aplicat al massís. Maladeta és la versió gascona de la *Maleida*, o «muntanya maleïda»,²² denominació al·lusiva a la mirada supersticiosa amb què, en la tradició popular, s'ha considerat tot allò referent al regne del glaç i les neus perpèties.²³ Nosaltres hem considerat aquest lloc i aquest topònim com a representatiu de la geografia de les terres de Ponent, sobretot per dos motius: la seva transcendència paisatgística en relació amb les comarques de l'entorn i la circumstància que la part més oriental del massís vessa aigües a la conca de la Garona, d'una banda, i de la Noguera Ribagorçana, de l'altra.

CASTANESA. No gaire lluny del massís de la Maladeta, cap al sud, hi ha un altre indret muntanyenc individualitzat a través d'un topònim d'un abast territorial gran i d'una antiguitat secular: Castanesa. Es tracta d'un nom que identifica, a la vegada, una muntanya, una vall, un riu i un antic municipi. La vall, que integra tots els altres elements, té una característica bàsica: és constituïda, sobretot en els seus sectors mitjà i alt, per grans extensions de prats de pastura, que la converteixen en destinació d'un nombre important de ramats transhumants. Aquesta particularitat pensem que es pot relacionar d'alguna manera amb l'origen del nom. Si el nom Castanesa al·ludeix a la presència d'antigues boscúries (de castanyer, *CASTANUS*, o d'alguna varietat de roure),²⁴ és versemblant creure que en aquesta vall va succeir, històricament, el mateix que en altres valls pirinenques; és a dir, que els boscos van ser aterrats a benefici de l'ampliació de les àrees de pastura. El cas és que, avui dia, si s'observa la vall amb un cert deteniment, la preeminència dels prats crida l'atenció i fa pensar, inevitablement, en una intervenció humana intensa i extensa.

TURBÓ. Muntanya del sector central dels Prepirineus, aïllada de l'eix muntanyós principal de la serralada i delimitada pel curs de l'Éssera, a l'oest, i

22. Coromines: *OnoCat*, V, pàgs. 150-151.

23. Vegeu, al respecte, Jean Escudier (1972): *L'Aneto i els seus homes*. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, i Pep Coll (1993), *Muntanyes Maleïdes*. Barcelona, Empúries, 1993.

24. Coromines: *ETC*, II, pàgs. 78-79.

de l'Isàvena, a l'est. Convencionalment, se l'ha considerat com el límit nord-occidental del domini lingüístic català, tot i que, per la seva ubicació, més aviat cal interpretar-la com una àrea de confluència de català i aragonès. Des del punt de vista orogràfic, el tret distintiu més evident d'aquesta muntanya és l'aïllament, el fet d'aparèixer com un gran penyal de roca que s'aixeca bruscament sobre les valls que l'envolten; això l'ha convertit en una de les millors mirandes de la serralada pirinenca i en punt de referència obligat per als treballs geodèsics. Aquesta característica essencial permet considerar com a versemblants —si més no, geogràficament— les dues etimologies que, segons que assenyala Coromines, s'han proposat per al seu nom: «lloc on es congrien les torbonades» (com a derivat postverbal del llatí *TURBARE*) o bé nom relacionat amb el mot *torro*,²⁵ d'origen preromà i aplicat generalment a formacions rocoses individualitzades.

CERDANYA. En poques paraules, la Cerdanya es pot definir com la conca de capçalera del riu Segre. Es tracta d'una vall excepcionalment oberta —sobretot, en el context pirinenc—, delimitada, a grans trets, pels massissos de Carlit, Puigmal, Cadí i Puigpedrós. L'asolellament i la benignitat relativa del seu clima la feren idònia per al poblament des de temps molt primitius, circumstància a la qual contribuï l'existència, en els seus dominis, d'un pas important en les comunicacions intrapirinenques: el coll de la Perxa, que permet l'enllaç entre el camí del Segre i el de la Tet. Aquest àmbit, geogràficament molt ben definit, ha estat tradicionalment interpretat com «el territori dels ceretans», o *Kerretania*, o sigui, el país d'una tribu ibèrica ja documentada l'any 80 aC, i al qual es refereixen autors clàssics com Estrabó o Plini. D'altra banda, la importància del topònim com a «referent territorial» és palesa en el fet que ha originat un gran nombre de topònims derivats, que es reparteixen per tot el país.²⁶ En qualsevol cas, tot i que Cerdanya és un nom que cal enquadrar, territorialment, dins el Pirineu oriental, la seva inserció dins la conca del Segre fa que també el puguem considerar com a representatiu del sector pirinenc de les terres de Ponent.

BOUMORT. El vast esquenall orogràfic del Boumort, intercalat entre les conques del Segre i la Noguera Pallaresa, és, pel seu abast territorial, una fita de referència obligada en parlar de la geografia de les terres ponentines. No és clara l'etimologia del topònim, malgrat la transparència aparent del seu enunciat

25. Coromines: *OnoCat*, VII, pàgs. 367-369.

26. Vegeu, en aquest sentit, Coromines: *OnoCat*, III, pàgs. 358-360.

literal.²⁷ Nosaltres ens permetem de suggerir una proposta d'interpretació. I és que, atesa la morfologia de la muntanya —grans carenes vagament arrodonides, de roca pelada, que s'aixequen sobre uns flancs coberts de boscúries—, és versemblant pensar, observant-la des de determinats indrets, que té la forma d'un «bou mort». La proximitat d'un topònim proper, format mitjançant aquesta mateixa fórmula, ens ha portat a fer aquesta consideració. Fem referència a *la Geganta Morta* (o també *la Geganta Adormida*), nom d'una carena de la Serra de Peracalç que, vista des del Pla de Corts (Peramea), pren la forma d'una figura femenina disposada horitzontalment.

BÒFIA. Amb el nom de la Bòfia es coneix popularment, en terres occidentals, la muntanya que a l'època moderna ha estat identificada com el Port del Comte; és un altre referent orogràfic dels Prepirineus catalans, situat en aquest cas entre les conques del Segre i del Cardener. Toponímicament, és important subratllar que un accident aparentment poc destacat d'aquest massís, la cova-avenc coneguda amb el nom de la Bòfia, ha acabat identificant tot el conjunt muntanyós. Es tracta d'un topònim format sobre el mot genèric *bòfia*, d'abast dialectal, equivalent a «clotada fonda, oberta per les aigües».²⁸ Tot i que és un terme d'origen problemàtic, hom ha assenyalat la possibilitat que provingui del llatí FOVEA, «Clot». En relació amb el topònim que esmentem, cal dir que el renom d'aquest avenc té molt a veure amb la utilització que se n'havia fet, històricament, com a gran «pou de neu» natural.

BUSA. Fora ja dels dominis hidrogràfics del Segre, la muntanya i pla de Busa són una de les fites obligades de l'orografia de l'alt Cardener —i, per tant, del Solsonès, un territori que podem considerar com de transició entre les terres occidentals i les terres del centre del país. Ens trobem davant un nom força antic, documentat el segle X, i d'etimologia incerta. A criteri nostre, el tret geogràfic específicament distintiu d'aquesta muntanya és la seva forma: la seva aparença de mola, amb el cim extens i aplanat, i voltat de cingles gairebé per totes bandes. Tenint present aquest aspecte, no pot conceptuar-se com a inversemblant l'etimologia, proposada per Coromines, de «serra dels aligots», fonamentada en un suposat substrat cèltic.²⁹

27. Val la pena llegir, al respecte, les consideracions de Coromines, a *OnoCat*, III, pàgs. 105-106.

28. Vegeu, al respecte, Coromines: *DECat*, II, pàgs. 26-28.

29. Vegeu *OnoCat*, III, pàgs. 149-150.

CONCA DE TREMP. Topònim d'un abast territorial força gran, que se circumscriu al sector mitjà de la Noguera Pallaresa, entre el massís de Boumort i el Montsec. Tot i això, en sentit propi hauríem de parlar més aviat de *la Conca*, ja que al nivell local hom distingeix entre la Conca de Dalt (la Pobla), la Conca Dellà (Isona) i la Conca de Tremp. En una perspectiva de conjunt, s'ha de dir que la forma simple és un topònim molt arrelat, de rang pràcticament comarcal i que coincideix de forma ostensible amb un àmbit geogràfic ben definit: és a dir, la conca d'erosió que, en temps geològics, ha excavat el curs de la Noguera Pallaresa en els materials tous d'aquest sector del Prepirineu. L'arrelament comarcal del nom és palès en el fet que, amb motiu de l'enquesta de la Ponència per a la Divisió Territorial, el 1931, una bona part dels municipis del partit judicial de Tremp van declarar la seva pertinença «a la Conca».³⁰

MONTSEC. Muntanya senyera de la Catalunya ponentina, el Montsec és una de les unitats orogràfiques més ben individualitzades i de major envergadura de tota la geografia catalana. Estesa des de Comiols fins a Benavarri, i a mig camí entre el Pla de Lleida i el Pirineu axial, la seva figura és definitòria d'una part significativa de les valls del Segre, de la Noguera Pallaresa i de la Noguera Ribagorçana. Tot i que el nom que la identifica globalment, Montsec, sembla apuntar preferentment a la idea de «sequedat» (si més no, per correlació amb els múltiples exemples que presenta la toponímia comparada), val la pena fer notar que, des de l'òptica de la geografia, es podria prestar a una doble interpretació: «mont sec» en el sentit d'eixutesa, de sequedat ambiental, i «mont sec» en el sentit de muntanya tallada, que s'alça de forma brusca i contundent. Tots dos sentits qualificatius són aplicables a aquesta muntanya; d'una banda, perquè el sector mitjà i baix dels seus vessants és afectat d'unes condicions de continentalitat no compensades per l'altura; d'altra banda, perquè el seu vessant sud es presenta, d'una punta a l'altra, com una cinglera contínua, que en determinats indrets s'apropa a la verticalitat.

COMIOLS. Collada que marca, pel cantó oriental, el límit del Montsec, i que constitueix un dels passos més evidents i més accessibles per anar des de les terres de la Segarra, l'Urgell i el Mig Segre a la Conca de Tremp i al Pirineu

30. Vegeu, al respecte, Generalitat de Catalunya, *Divisió Territorial. Estudis i projectes. Nomenclàtor de municipis*. Barcelona, 1993.

passarès. Les «aptituds naturals» de l'indret de Comiols com a lloc de pas expliquen la seva utilització secular, avalada per l'existència d'un assentament romà a la seva banda occidental (*Aeso*, l'actual Isona) i per la pròpia toponímia: el COLLES MEDIOLOS ('collets intermedis'), d'acord amb la interpretació de Coromines.³¹ Una utilització, val la pena subratllar-ho, que ha estat persistent pràcticament fins a avui. Perquè, fins que el pas a través de Terradets no ha estat resseguit per una carretera moderna, el trajecte per Comiols ha estat gairebé obligat per al trànsit entre el sector de llevant i les terres nord-occidentals del país.

SEGARRA. Amb el nom de Segarra s'identifica una bona part de l'extens altiplà que separa la conca del Segre, a ponent, de les conques de l'Anoia (llevant) i del Gaià (sud). Un àmbit que ha rebut el nom, per part dels geògrafs, d'Altiplà Central,³² i que s'ha interpretat com el conjunt de terres elevades que s'estenen de nord a sud, al centre del Principat, i que d'alguna manera connecten els dominis del Prepirineu amb les muntanyes prelitorals. L'altiplà segarrenc —que, en sentit estricte, no equival a la totalitat de l'Altiplà Central, però que n'ocupa una bona part— és, a més, un eix d'assentaments històrics i protohistòrics important, per bé que el paper de «frontera» que va exercir durant els segles medievals va donar una fesomia peculiar al seu esquema de poblament, encara perceptible avui dia. El topònim «Segarra», d'un gran arrelament popular, és d'etimologia obscura. Se'l considera d'origen preromà i filiació bascoide,³³ però poca cosa més se'n pot dir amb seguretat. Sí que cal esmentar que és documentat a l'època romana (*municipium Sigarrensium*, probablement els Prats de Rei), i que, tot i la imprecisió dels seus límits territorials, l'àrea sobre la qual s'aplica té una individualitat paisatgística i humana molt remarcable (i ha donat peu a parlar, per part dels tractadistes, d'un tipus específic de paisatge: el «paisatge segarrenc»).

GARRIGUES. La continuació de l'altiplà segarrenc en direcció sud-oest ens situa ja en dominis del territori conegut com les Garrigues. Aquí, més que d'un altiplà, hem de parlar de les terres més elevades de la part meridional de la conca del Segre. Un territori, en definitiva, que conserva les característiques

31. Coromines: *OnoCat*, III, pàgs. 417-418.

32. Vegeu les consideracions al respecte de Joan Vilà, dins SOLÉ SABARÍS (dir.): *Geografia de Catalunya*, II, pàg. 461. Barcelona, Aedos, 1964.

33. Vegeu Coromines: *OnoCat*, VII, pàgs. 76-77.

d'horitzontalitat i de clima continental que caracteritzen el fons de la Depressió Central, però que té una morfologia que, en direcció sud-est, preludeix la proximitat de les vores del sistema muntanyós del prelitoral. Terra genuïnament de secà, amb predomini de l'olivera i l'ametller, els escassos indrets que hi queden fora de conreu són, en bona part, domini del garric (*Quercus coccifera*), espècie a la qual deu la seva denominació ancestral.

MONEGRE (o MONTNEGRE). El topònim Monegre, amb diverses variants en català i en castellà, és aplicat a l'extensa plana que s'estén a l'oest i al sud-oest del curs final del Cinca. És un àmbit geogràfic d'unes característiques aparentment monòtones, però d'una singularitat profunda: per les condicions de continentalitat extrema, pel caràcter estepari de la vegetació natural, per l'horitzontalitat dels perfils i per la baixíssima densitat de població. Pierre Vilar ha interpretat aquesta plana com un veritable desert poblacional, que històricament ha jugat un clar paper de frontera, de «solució de continuïtat», entre Catalunya i l'interior d'Ibèria.³⁴ Val la pena recordar, en qualsevol cas, que la plana de Monegre té també una certa implicació amb l'àmbit de les terres de Ponent, en la mesura que els termes de Mequinensa, Torrent de Cinca i, sobretot, Fraga n'ocupen una part gens menyspreable. Sobre l'origen del topònim s'han formulat diverses hipòtesis; des del punt de vista geogràfic, considerem que les més versemblants són les que assenyalen, com a argument essencial, la diferenciació cromàtica de la vegetació o de la litologia.³⁵

PLA DEL SAS. L'últim topònim de la sèrie correspon a una àrea prou individualitzada dins el conjunt de la gran plana occidental. Fem referència a l'anomenat Pla del Sas, que, a grans trets, s'estén entre el cursos finals de la Noguera Ribagorçana i del Cinca. Pròpiament, hem de dir que es tracta d'un pla elevat, disposat a manera de terrassa en relació amb el nivell de base que marquen tots dos rius. Com a conseqüència d'aquesta estructura física, la percepció del «pla» és clara des del cantó de ponent, ja que per aquesta banda no hi ha el mínim obstacle que privi la vista; en canvi, des del cantó de llevant (sobretot, entre Alfarràs i Alpicat), la vista no percep un «pla», sinó un graó

34. Vegeu Pierre Vilar: *Catalunya dins l'Espanya moderna*, I, pàgs. 262-267. Barcelona, Edicions 62.

35. Vegeu, al respecte, els múltiples exemples que ofereix la toponímia comparada (en aquest sentit, Coromines: *OnoCat*, v: 365-366, i *DeCat*, V: 899).

remarcable que trenca la continuïtat de la plana. Per això, no ha d'estranyar ningú que, des d'aquesta banda, el pla sigui conegut preferentment com la *Serra*. El nom *Sas* ha estat estudiat amb detall per Coromines, autor que ha cridat l'atenció sobre la freqüència de la seva localització a les terres baixes de la Depressió de l'Ebre, gairebé sempre aplicat a les terrasses allargassades, pedregoses i poc fèrtils, situades als interfluvis de les valls. Coromines, en qualsevol cas, considera que és un terme d'origen preromà i que té relació amb altres termes de sentit similar, com «sarda» o «seix».³⁶

UNES REFLEXIONS FINALS

L'objectiu del nostre treball no ha estat fer una «anàlisi», en el sentit estricte del terme, sinó una aproximació, des de la toponímia, a la geografia de les terres ponentines. Seria absurd, per tant, plantejar un apartat de «conclusions» en el sentit clàssic de l'expressió. Sí que voldríem fer, però, a manera de recapitulació, dues reflexions finals a propòsit de les idees i dels arguments que hem anat desenvolupant fins aquí.

La primera és més aviat una constatació. I és que, sobre la base dels exemples tractats, considerem que l'observació geogràfica, l'estudi de l'aspecte, la forma o la morfologia dels llocs (i no el simple «reconeixement visual») és un recurs metodològic fonamental de cara a explicar l'origen i la raó de ser de molts noms de lloc; tant en relació amb els casos d'etimologia dubtosa, com en els supòsits en què convingui formular noves hipòtesis.

La segona reflexió és, en realitat, l'expressió d'allò que, a criteri nostre, és una necessitat imperiosa: la col·laboració entre geògrafs, lingüistes i historiadors en la recerca onomàstica. Si volem que l'estudi dels noms sigui alguna cosa més que una «recerca de laboratori», vistosa però estèril, és imprescindible abordar aquesta matèria des de la lògica de la interdisciplinarietat. Una lògica que demana posar en comú els tres grans paràmetres que l'onomàstica mobilitza: l'*espai* (objecte d'estudi dels geògrafs), el *temps* (objecte dels historiadors) i la *llengua* (objecte dels lingüistes). Només així es podrà abordar, amb una certa seguretat, allò que pensem que és un dels reptes del futur: l'estudi, a través dels noms, del «significat global» del territori.

36. Coromines: *ETC*, II, pàgs. 175-193.

Notes

Les abreviatures corresponen a les obres següents:

- . *ETC: Estudis de toponímia catalana*
- . *DeCat: Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*
- . *OnoCat: Onomasticon Cataloniae*
- . *DCVB: Diccionari català-valencià-balear*

La referència completa consta a la bibliografia.

BIBLIOGRAFIA

ALCOVER, ANTONI M.; MOLL, FRANCESC DE B.: *Diccionari català-valencià-balear* (10 vol.). Palma de Mallorca, Moll, 1926-1962.

CHEVALIER, MARCEL: *El paisatge de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1928.

COROMINES, JOAN: *Estudis de toponímia catalana* (2 vol.) Barcelona, Barcino, 1965-1970.

COROMINES, JOAN: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (9 vol.). Barcelona, Curial-Caixa de Pensions, 1983-1991.

COROMINES, JOAN: *Onomasticon Cataloniae* (8 vol.). Barcelona, Curial-Caixa de Pensions, 1989-1997.

MADOZ, PASCUAL: *Diccionario geográfico-histórico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar* (16 vol.). Madrid, 1845-1850. Edició de la part corresponent a Catalunya a cura d'Antoni PLADEVALL (2 vol.), Barcelona, Curial, 1985.

ROCAFORT, CEFERÍ: «Província de Lleyda», volum de la *Geografia General de Catalunya*, dirigida per F. Carreras i Candi. Barcelona, Alberto Martín, 1918.

SOLÉ SABARÍS, LLUÍS (director): *Geografia de Catalunya* (3 vol.). Barcelona, Aedos, 1958-1968.

TORT, JOAN: *Viatge a la frontera de Ponent*. Lleida, Pagès Editors, 1998.

**Les terres de Ponent (Conca del Segre i entorn).
Una visió geogràfica a través de trenta-cinc topònims.**

